

УДК 811.161.2'366.541'366.542

СПІВВІДНОШЕННЯ ДИКТУМНИХ І МОДУСНИХ ФОРМ НАЗИВНОГО ТА КЛИЧНОГО ВІДМІНКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті визначено класифікаційні засади вивчення диктуму й модусу в сучасному мовознавстві; з'ясовано диференційні ознаки називного та кличного відмінків як засобів експлікації диктумного значення речення, окреслено систему їхньої ядерної спеціалізації; указано на ієрархічні стосунки аналізованих відмінкових форм, зокрема обґрунтовано центральність грами називного та периферійність кличного; на основі сучасних функційних теорій, спрямованих на розгляд синтаксичних одиниць у зв'язку з комунікативним процесом і на суб'єктивний фактор, схарактеризовано модусні параметри називного та кличного відмінків.

Ключові слова: диктум, модус, називний відмінок, кличний відмінок, формально-синтаксичні зв'язки, семантико-синтаксичні відношення, підмет, суб'єкт, тема, рема.

До переліку проблемних питань лінгвістики, що неодноразово ставали об'єктом наукових зацікавлень, належить категорія відмінка. Зазвичай учені зосереджують увагу на двох різноспрямованих аспектах дослідження цієї категорійної величини – традиційному, пов'язаному переважно з формальним вивченням відмінкових граем, та функційному, спрямованому на комплексний опис розглянутих компонентів на тлі міжрівневої взаємодії. У сучасній лінгвоукраїністиці новітній функційно-категорійний вимір превалює в студіях І. Р. Вихованця [Вихованець 1987; Вихованець 1988; Вихованець 2001; Вихованець 2004: 54-85], М. Я. Плющ [Плющ 1978], А. П. Загнітка [Загнітко 1992; Загнітко 1996: 173-176] та ін. Їхні напрацювання не тільки відбивають морфолого-синтаксичну організацію відмінка, а й спрямовані на вияв комунікативно-прагматичних ознак відмінкових форм. Крім зазначених кваліфікаційних принципів, своєрідність міжрівневої конститутивної категорії відмінка іменника у виразності визначення її парадигматичних ознак. У такому разі доцільним є вирішення не тільки звичної для традиційної граматики морфологічної парадигми, яка, відбиваючи принципи внутрішньої організації зазначеної категорійної величини, має своїм опертям закономірні морфологічні зміни слова та передбачає щонайповнішу інвентаризацію засобів вираження, а й синтаксичної, зорієнтованої на «сукупність протиставлюваних категорійних (семантико-синтаксичних) значень, розташованих на семантико-граматичній осі предметності, що перебувають у відповідних ієрархічних стосунках і мають специфічні (первинні та вторинні) формальні засоби реалізації. Вияв синтаксичної парадигми конкретної грами зумовлений її семантикою та зв'язками з іншими компонентами речення» [Костусяк 2012: 73]. Спроба комплексного аналізу категорії відмінка відкриває перспективи також для її граемного членування. Повне й об'єктивне уявлення про організацію розглянутої категорійної одиниці забезпечує розмежування й ранжування морфологічних і семантичних відмінків як своєрідних за своєю сутністю мовних явищ. Виразний акцент на значеннєвому діапазоні відмінкових граем, системі ядерної спеціалізації та периферійних виявах слугує передумовою виділення сімох морфологічних відмінків (називного, родового, давального, знахідного, орудного, місцевого й кличного) та шістнадцятьох семантичних (суб'єкта дії, суб'єкта процесу, суб'єкта стану, суб'єкта якості, суб'єкта кількості, об'єкта дії, об'єкта процесу, об'єкта стану, об'єкта якості, об'єкта кількості, адресата дії, адресата якості, статичного локатива, динамічного локатива, інструменталія-знаряддя й інструменталія-засобу) [Костусяк 2013].

Водночас варто зазначити, що різноманітні наукові інтерпретації, які відбивають багатоаспектне вивчення міжрівневої категорії відмінка, звичайно, не претендують на вичерпність. Функційно-категорійний підхід, зорієнтованість на вияв відмінкових граем у межах мовленнєвих актів, а також на постійні інновації й еволюційні зрушення зумовлюють активне студіювання розглянутої категорії насамперед із погляду мовної динаміки та з нових методологічних позицій. У цьому аспекті **актуальним** вважаємо докладне дослідження диктумних та модусних значень українських відмінків, зокрема називного й кличного. З огляду на це **метою** праці вбачаємо в системному описі диктумно-модусного потенціалу зазначених відмінкових граем. Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі **завдання**: 1) визначити класифікаційні засади вивчення диктуму й модусу в сучасному мовознавстві; 2) з'ясувати диференційні ознаки називного та кличного відмінків як засобів експлікації диктумного змісту, указати на їхні ієрархічні стосунки; 3) окреслити діапазон модусних параметрів аналізованих відмінкових граем.

Диктум і модус як специфічні мовні явища потрапили в коло важливих питань лінгвістики й викликали особливе зацікавлення насамперед у студіях Ш. Баллі [Баллі 1955: 26–60]. На переконання лінгвіста, у кожному висловленні можна вирізнити основний зміст (диктум) і модальну частину (модус), яка містить інтелектуальне, емоційне чи вольове судження мовця щодо диктуму. У сучасному мовознавстві основні теоретичні засади диктумно-модусних відношень викладені в працях Е. Бенвеніста, Н. Д. Арутюнової, О. В. Трунової, Т. В. Шмельової, В. Г. Гака, Г. П. Ломтева, Б. Потье, Е. Руле, І. П. Сусова, в україністиці – І. Р. Вихованця, А. П. Загнітка, Н. В. Гуйванюк, В. Д. Шинкарука, В. М. Ткачука та ін. Попри деякі відмінності, зокрема й у термінологічному апараті, їхні теорії мають принципову спільну основу. Вона полягає в уявленні про диктум і модус як мовні явища, що позначають відповідно об'єктивний зміст висловлення, певний фрагмент дійсності і суб'єктивну інтерпретацію його мовцем. Зазначені кваліфікаційні виміри становлять основу міркувань

І. Р. Вихованця. Лінгвіст наголошує: «На протигагу значенню слова і словосполучення, значення речення охоплює дві сфери значень – диктумну сферу значення, що стосується інформації про світ та його пізнання, і модусну сферу, яка містить інтерпретації суб'єктом думки об'єктивного змісту речення, різноманітні оцінки мовця, його почуття й волевиявлення» [Вихованець 1993: 117]. Ідеї І. Р. Вихованця доповнив і розвинув В. Д. Шинкарук. На його переконання, «диктум є номінативно-репрезентативною одиницею реченнєвої структури» [Шинкарук 2003: 9], а модус – «комплекс суб'єктивних значень, які виражає мовець у процесі комунікації стосовно змісту речення й адресата» [Шинкарук 2003: 9].

Певною мірою близькою вважаємо цікаву й переконливу концепцію, запропоновану Н. Д. Арутюновою. Дослідниця подає чітку диференціацію пропозиційного змісту висловлення та його так званої модальної рамки. Пропозиція є базовою описативною частиною будь-якого висловлення, інформує про певний стан речей і містить об'єктивну інформацію, що не залежить ні від ситуації мовленнєвого спілкування, ні від її учасників. Модальну рамку утворюють усі інші значення, вони репрезентують різнопланове ставлення суб'єкта мовлення до стану речей, закріплені пропозицією [Арутюнова 2003: 34].

В українській лінгвістиці терміном *пропозиція* оперує І. Р. Вихованець. Використання цього поняття дає змогу мовознавцеві з більшою вірогідністю схарактеризувати диктумне значення реченнєвих побудов. За його спостереженням, «пропозиція являє собою семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо). Це стабільне семантичне ядро, об'єктивна семантична константа речення, яка відображає структуру ситуації, події» [Вихованець 1993: 121-122]. На думку А. П. Загнітка, «пропозиція може бути тотожною в різних за комунікативною інтенцією реченнях» [Загнітко 2001: 123].

У сучасному мовознавстві суб'єктивне витлумачення певного змісту, що має безпосередній стосунок до когнітивної та комунікативної діяльності людини, аналізують не тільки в контексті модусу, а й на тлі такої категорійної величини, як модальності. Водночас варто зазначити, що попри їхню спільність і наявність ознак взаємного нашарування, обсяг названих одиниць різний: поняття модусу значно ширше за обсягом від модальності. О. І. Ніка з цього приводу зазначає: «Для уникнення термінологічної невпорядкованості та синонімічності доцільно визначати модус як метакатегорію, а модальність – як одну з модусних категорій, що позначає реальність/ірреальність повідомлюваного до дійсності з погляду мовця і перебуває у взаємозв'язках з іншими категоріями» [Ніка 2012: 22-23].

Усебічне пізнання сутності модусу пов'язане з витлумаченням його структури. Незважаючи на те що в основу розглядає категорійної величини кладуть спільні ознаки, з-поміж яких домінуючу роль відіграє виразне суб'єктивне та комунікативно-прагматичне спрямування, лінгвісти не одностайні у визначенні її графемної диференціації. Зокрема, О. І. Ніка до основних модусних категорій, «що експлікуються чи представлені імпліцитно» [Ніка 2012: 22], зараховує евіденційність, персуазивність, епістемічність, які «реалізуються в модусних смислах прямої та непрямой евіденційності, категоричної і проблематичної достовірності, епістемічних модусних смислах «знання», «власна думка» та ін.» [Ніка 2012: 22]. В. Д. Шинкарук модусні категорії об'єднує у дві групи: кваліфікативні та соціальні. «Основним критерієм їх розмежування є протиставлення позицій комунікантів у процесі спілкування, що дало підстави виділити кваліфікативні модусні категорії, орієнтовані на мовця (вони кваліфікують події та інформацію про них), і орієнтовані на адресата соціальні модусні категорії, що виражають різні соціальні відносини між учасниками комунікації» [Шинкарук 2003: 25-26]. У межах кваліфікативних модусних категорій дослідник розглядає модальність, персуазивність, авторизацію та оцінність, до соціальних зараховує категорії директивності, категоричності й соціального етикету.

Отже, попри різне спрямування й наявність відмінних кваліфікаційних ознак диктум і модус перебувають у тісному взаємозв'язку, «модусна подія може бути виділена лише щодо диктумної» [Шинкарук 2003: 27].

На тлі диктумно-модусних відношень важливий і перспективний розгляд називного та кличного відмінків іменника. У такому разі їх варто аналізувати як компоненти реченнєвих побудов. На думку В. Д. Шинкарука, термін *диктум* не передбачає «будь-якого розчленування і моделювання цього компонента змісту речення, який охоплює кількісний і якісний «вимір» змісту речення, а отже, і «одиницю» такого виміру, створення типології цих одиниць. Таке завдання можливе в разі залучення поняття пропозиції» [Шинкарук 2003: 8]. Як відомо, оформлення пропозиції великою мірою залежить від семантики предиката, що визначає кількісний і якісний залежний субстанційних синтаксем, тобто окреслює значеннєві функції відмінкових грамем іменника. У сучасній українській мові називний відмінок кваліфікують як такий, що «очолює» суб'єктну семантико-синтаксичну відмінкову парадигму» [Вихованець 1987: 74] й перебуває в лівобічній позиції. Указаний субстанційний компонент охоплює такі конкретні значення: 1) суб'єкт дії: *Турки рубали збройних і беззбройних шаблями...* (Ю. Мушкетик); *Іван Франко <...> досліджував епоху Середньовіччя...* (М. Шумило); 2) суб'єкт процесу: *Дубовий лист під вітром, ніби щит, гуде...* (В. Гей); 3) суб'єкт стану: *...князь не до кінця вірив у ту щирість* (Ю. Мушкетик); 4) суб'єкт якості, лексичний діапазон якого пов'язаний з указівкою на суб'єкт власне-якісної ознаки та змінної (ступеньованої) ознаки: *А ліс такий велично загадковий* (І. Чернецький); *Чурай Маруся винна у в одному: вчинила злочин в розпачі страшному...* (Л. Костенко); *Бузина <...> виявився найпоміркованішим...* (П. Загребельний).

Як відомо, важливу роль у синтаксичному ранжуванні граемем категорії відмінка відіграє їхня формально-синтаксична спеціалізація, що зумовлює дослідження відмінкових форм у безпосередньому зв'язку з формально-синтаксичною валентністю дієслова, яка ґрунтується на семантико-синтаксичній, але відбиває не глибинну структуру мови, а поверхневу. Специфіку формально-синтаксичної валентності визначають відповідні синтаксичні зв'язки – предикативний (двобічний) зв'язок із його формою взаємозалежної координації між підметом та присудком і валентний підрядний (однобічний) зв'язок із формою керування, відповідно до чого виокремлюють головні та другорядні члени речення. З огляду на зазначені кваліфікаційні параметри називний відмінок іменника перебуває в підметовій позиції й виконує роль члена речення, для якого характерний двобічний предикативний зв'язок із присудком. Наприклад: *Синій птах крилом в твоє вікно постукає* (Н. Царук).

Варто наголосити, що грамема називного засвідчена у двох різновидах простих елементарних конструкцій, які докладно схарактеризував І. Р. Вихованець [Вихованець 1993: 105-111]: 1) власне-формально-синтаксичному, структурованому тільки предикативним мінімумом. Такі синтаксичні одиниці вважають мінімальними елементарними реченнями. За концепцією І. Р. Вихованця, «власне-формально-синтаксична структура елементарних простих речень становить найабстрактнішу реченнєву величину» [Вихованець 1993: 106]. Наприклад: *...вікна <...> сивіють...* (П. Мах); *...гуси летять* (Л. Костенко); *Євгенія <...> хворіла...* (В. Врублевська); 2) розширеному формально-синтаксичному, що корелює з елементарною семантико-синтаксичною структурою. Крім предикативного мінімуму, зазначені реченнєві побудови містять усі іменникові компоненти, зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката. Наприклад: *Ти любиш небо...* (Н. Царук); *...Ібрагім грав на віолі* (П. Загребельний). Саме функціонування називного відмінка в межах власне-формально-синтаксичної структури елементарних простих речень, де розглядана грамема виступає єдиним іменниковим компонентом, найбільшою мірою увиразнює центральність розглядової морфологічної грамеми.

Комплексний опис функційного потенціалу міжрівневої категорії відмінка передбачає дослідження її комунікативної зорієнтованості й участі в структуруванні інформації. Зв'язок із певною мовленнєвою ситуацією особливо виразний за розгляду відмінкових граемем на тлі актуального (темо-ремного) членування речення. Відповідно до таких концептів кваліфікуємо називний відмінок як спеціалізований репрезентант позиції теми, що підкреслює достовірність концепції про ремотворчий потенціал дієслова та темозакріплену позицію іменника: *Вітер / снав собі клубочком...* (В. Лазарук); *Мисливці молоді / втомилась під обід* (І. Драч).

Отже, зорієнтованість на виразні диктумні ознаки називного відмінка, зокрема семантико-синтаксичну суб'єктну, формально-синтаксичну підметову та комунікативну (роль теми) спеціалізації дає змогу кваліфікувати його як центральну грамему відмінкової системи, «відмінок найвищого рангу» [Вихованець 2004: 64].

Порівняно з називним дещо інший функційно-категорійний вияв притаманний центральній диктумній формі кличного відмінка. У сучасній лінгвістиці, акцентуючи увагу на ранговій ієрархії відмінкових компонентів, йому надають різного статусу. Переважно кличний розглядають у межах непрямих відмінків, зрідка разом із називним вважають прямим відмінком [Кучеренко 2003: 203-205] або кваліфікують як периферійну відмінкову грамему [Вихованець 1987: 123-145; Вихованець 2004: 77-79]. Услід за І. Р. Вихованцем вважаємо, що є всі підстави надати кличному відмінку периферійного статусу. Попри центральну формально-синтаксичну підметову позицію в спонукальних реченнях з імперативними предикатами та комунікативну функцію теми (наприклад, *Народе, встань!* (Ю. Яновський); *Дядьку, / проснітьсья* (О. Коломієць); *Ой ніченько, / туманом розстелась...* (О. Богачук)) аналізована грамема має низку ознак, які спрямовують її до периферійної групи українських відмінків. По-перше, нецентральність грамеми кличного полягає в його синкретизмі, що полягає в можливості виражати семантично ускладнені функції. В українській мові розглядають відмінок у своєму типовому семантико-синтаксичному вияві, крім основної семантико-синтаксичної суб'єктної ролі, виконує функцію адресата. Пор.: – *Сідай, отче!* – *гукнув притишено Маркерій...* (П. Загребельний) і *Маркерій попрохав отця, щоб він сідав*. По-друге, периферійність грамеми кличного підкреслює її виразне апелювативне спрямування, що відрізняє аналізовану форму від інших відмінків як маркерів суто репрезентативної функції. По-третє, грамема кличного на протигагу іншим відмінкам пов'язана з обмеженою лексичною групою іменників, зокрема з назвами істот та персоніфікованих предметів. І. Р. Вихованець до ознак, які зумовлюють периферійність грамеми кличного, зараховує також наявність супровідних емотивних нашарувань, «що не стосуються семантики власне-відмінкової природи» [Вихованець 2004: 79]. На думку лінгвіста, «у специфічних контекстуальних умовах емотивна супровідна семантика нейтралізує субстанціальні ознаки кличного відмінка, зокрема його адресатно-суб'єктне значення, і переводить відмінкову форму до розряду вигуків. Деякі з таких уживань закріплено в мовній системі: *Матінко моя!*; *Батечку мій!*; *О доленько моя!* та ін.» [Вихованець 2004: 79].

Отже, у сучасній українській літературній мові називний і кличний відмінки як компоненти, що мають стосунок до маркування диктумного значення реченнєвих побудов, перебувають на протилежних полюсах ієрархічно структурованої відмінкової системи – грамема називного належить до сфери центральних, а кличний структурує відмінкову периферію.

Повнішу й ґрунтовнішу кваліфікацію називного та кличного відмінків забезпечує їхній розгляд на тлі не тільки диктумних, а й модусних відношень. За опису модусу дослідники акцентують увагу на різних критеріях, але доміантною вважають суб'єктивність, оскільки модус, увиразнюючи позицію мовця щодо повідомлюваного, маркує інформацію про події, явища крізь призму свідомості та сприйняття мовця, виражає його ставлення до відбитого в реченні фрагмента дійсності. Виразний акцент на суб'єктивному змісті синтаксичних одиниць досить чітко простежуємо в О. О. Потебні. На його глибоке переконання, речення – «...жива одиниця мовленнєвого спілкування, у якій через свідомість мовця відображено відрізок об'єктивної дійсності, <...> цілісне злагоджене сполучення слів за законами граматики, що виступає основним засобом формування й вираження думки, почуття й волі. У реченні відбито стосунок до часу дії, процесу буття, до вірогідності висловленого та ставлення до особи» [Потебня 1958: 63]. Подібні міркування висловлює І. Р. Вихованець: «Мовець передусім актуалізує передаваний у реченні об'єктивний зміст, тобто «прив'язує» його до ситуації мовлення, а також наповнює речення іншими обов'язковими суб'єктивними значеннями» [Вихованець 1993: 117].

Відповідно до зазначених концептуальних принципів перспективний опис модусних ознак називного та кличного відмінків, що має своїм опертям сучасні функційні теорії, спрямовані на розгляд синтаксичних одиниць у зв'язку з комунікативним процесом, та ґрунтується на виразному вияві суб'єктивного фактора. Грамеми називного й кличного засвідчені у висловленнях, які маркують певні акти мовлення, спрямовані на розв'язання різноманітних завдань спілкування. Зокрема, обидві відмінкові форми функціонують у конструкціях, що містять апелювану до адресата вимогу підтвердити чи заперечити достовірність певної інформації, спонукають співрозмовника до отримання відомостей про події, чийсь діяльність тощо. Таким висловленням притаманна виразна питальна інтонація, питальні частки (*невже, хіба, чи*), питальні займенникові слова (*хто, що, котрий, скільки, чий, який* тощо), а тому в мовознавстві їх кваліфікують як питальні. Наприклад: *Які то квіти так цвітуть Посеред ночі в моїм сніві?* (Г. Чубач); *І чим же, чим ви будете карати моє смутне, зацьковане дитя?* (Л. Костенко); – *Це ти випустив бугая, Хомо?* (Г. Тютюнник); *Так куди ти йдеш, хлопче?* (Ю. Мушкетик). Засвідчена в питальних конструкціях грамема кличного, семантично споріднюючись із називним відмінком, перебуває з ним у підрядному опосередкованому зв'язку й через його посередництво пов'язана з присудковим компонентом, а отже виконує семантико-синтаксичну функцію ідентифікації: *Громадонько моя поштива, де ти набрала сього дива?..* (Леся Українка); *Навіщо ж ти, фантазіє химерна, Мені показуєш якусь убогу постать?..* (Леся Українка); *Що ти кажеш, побратиме любий?* (Леся Українка). Крім того, кличний відмінок також експлікує компонент, який на формально-синтаксичному рівні представлений детермінантом, наприклад: *Де зброя, громадо?* (Леся Українка); *Добродію, чи се тут часто з моря Такий туман встає?* (Леся Українка); *Мій друже, мій друже, невже я одинока загину?* (Леся Українка); *Мій лицарю, любий пане, нащо сі страшні закляття?* (Леся Українка).

У сучасній українській мові називний і кличний відмінки функціонують у конструкціях, що маркують категоричність, містять комплекс мовленнєвих і немовленнєвих дій, пов'язаних зі спонукуванням співрозмовника до виконання наказів, прохань тощо. Залежно від прагматичних намірів мовця висловлення зазначеного різновиду мають значення власне-спонукальності та значення, яке становить контамінацію волевиявлення й бажаності. У висловленнях другого різновиду відбувається часткова нівеляції апелюваності, її вияв стає слабкішим. Пор.: *А Ігор, якщо прийде, хай наздоганяє нас!* (В. Малик); *Хай буде мир міцніший у стократ...* (М. Луків); *Славуто, заспівай!* (В. Малик); *Народе, встань!* (Ю. Яновський); *Козаки, складайте оружжя, виходьте всі у степ* (Ю. Мушкетик) і *Ішов би ти, Павле, додому...* (Г. Тютюнник); *Княгине, ти б повела гостей до себе...* (В. Малик); *Не ліз би ти в провозжати, Денисе* (Г. Тютюнник). Варто зазначити, що функціонування грамеми кличного в імперативних конструкціях становить центральну сферу його вияву. До вторинних синтаксичних форм вираження спонукальності належать речення з невербалізованим волюнтативним компонентом. За такої умови спостерігаємо доміанту транспозиційного вектора номінативних речень, у яких наявне ускладнення основної буттєвої семантики нашаруванням додаткового значення волевиявлення. Розглядані висловлення мають семантику наказу, команди, попередження, застереження тощо, наприклад: *Назустріч мчав гонець, кричав здалеку: – Княже, княже! Половці!* (В. Малик). У нетиповій функційній площині перебувають також вокативні синтаксичні одиниці, транспозиційні переміщення яких відбуваються на осі спонукальної модальності. Такі структури містять імпліцитне спонукування особи й завжди інформативно завершені: – *Мамо! Варю!* – *гукнула вона щосили* (В. Малик). Їхня семантика значно ширша від семантики власне-вокативних конструкцій.

Висловлення з грамемами називного та кличного експлікують також семантику бажаних для мовця дій, процесів чи станів, реалізація яких пов'язана із самим мовцем. Зорієнтованість на таке цільове призначення дає змогу акцентувати на нівеляції апелюваності, характерної для спонукальних структур. Наприклад: *Нехай я заплачу, Нехай свою Україну Я ще раз побачу...* (Т. Шевченко); *Хай би ми хоч раз заговорили громом так, як веснянії хмару!* (М. Олійник); *...Вишненський усвою чергу бажав збагнути духовну сутність людей...* (Р. Іванчук); *Козаки воліли лишатися на валу...* (Ю. Мушкетик); *Ми <...> прагнемо зробити великі в житті відкриття* (О. Богачук); *...кожен охочий викурити з кошовим люльку* (Ю. Мушкетик); *Гетьман рад був якнайскоріше побачити його* (Б. Лепкий); *Оксано, хай би я зустрілася з друзями; Діти, хай би ми поїхали на екскурсію*. За такого функціонування кличний відмінок зазвичай виконує роль детермінанта.

Грамеми називного та кличного відмінків засвідчені в структурах, що вказують на неможливість певної дії, процесу чи явища через наявність відомої або невідомої умови, маркуючи їхню нереальність. У такому разі мовець чи інша особа не можуть забезпечити відповідність між основним змістом речення і дійсністю, тобто результативність дії, оскільки цьому заважає ситуація або події, які склалися на цей час. Зазначений різновид висловлень розглядають у межах умовної модальності. Наприклад: *Якби ми ремитали, як воли, якби ми так чесали язиками, то вже б давно Україну віддали, не мавши часу бути козаками* (Л. Костенко); *Коли б не те лихо, <...> вона, Миловидка, <...> квітнула б та й квітнула від щастя* (Д. Міщенко); *Цвіла вишня, цвів барвінок, цвіли зорі, <...> була б у землі шабля – й вона б зацвіла* (Ю. Мушкетик); *У випадку поразки в цьому матчі «Волинь» втратила б усі шанси на вихід у наступний етап («Експрес»); ...козаче, якби сама не трималась, упала б у воду* (Ю. Мушкетик). Попри наявність спільної ознаки – функціонування в конструкціях, що моделюють передбачувані, вірогідні дії, процеси, стани, називний і кличний відмінки мають низку розрізняльних ознак, зокрема їм притаманна різна синтаксична спеціалізація. Якщо називний виконує роль суб'єкта й підмета, то кличний – детермінанта.

Як засвідчує джерельна база, грамеми називного та кличного можуть функціонувати у висловленнях, що передають стверджувальну з погляду мовця інформацію про події, процеси чи стани або заперечують її, виступаючи в такий спосіб носієм додаткових суб'єктивних конотацій мовленнєвого акту. З огляду на значення та функційно-комунікативну сутність такі синтаксичні одиниці поділяють на стверджувальні й заперечні. Виокремлюючи зазначені типи структур, І. Р. Вихованець пропонує кваліфікувати їх як такі, що «перебувають на перетині значень об'єктивної та суб'єктивної модальності, якоюсь мірою доповнюючи їх, але не збігаючись із ними» [Вихованець 1993: 118]. Пор.: *Дивиться місяць в розквітле вікно...* (В. Сосюра); *Знов зоря світання стерла сон крилом...* (В. Сосюра); *Дідусю, ти страшиш казав нам байки...* (Леся Українка); *Я дивилась на тебе, мій брате...* (Леся Українка) і *...ніч ота не вернеться назад* (В. Сосюра); *У мене, пане, слово не куповане, і я його не продаю* (Л. Костенко); *Давно вже ти, Орфею, нам не грав* (Леся Українка); *Красі твоїй, доню Ізольдо, ніхто ще догани не дав* (Леся Українка); *Ох, браття, не можу я співати!* (Леся Українка).

За деяких контекстуальних умов грамеми називного та кличного структурують висловлення з модальною семантикою вірогідності, комунікативне призначення яких полягає в репрезентації ймовірного вияву предметів, явищ, дій, процесів, станів об'єктивного світу. Такі реченнєві побудови експлікують можливість, припущення з погляду мовця. Основну ланку формальних засобів вираження розглядають як вставні одиниці, а також частки на зразок *десь, ледве (чи) не, навряд (чи), наче, начебто, ніби, чи не*. Наприклад: *Повітря, здавалося, не мало дна, як і небо* (Й. Струцюк); *Я шукаю вас посеред людства. Й ви, бува, шукаєте мене* (Н. Горик); *...а кінь, либонь, притомився, н'є воду...* (Є. Гуцало); *Вони йще й парубкували разом, і поженились десь у одночасі* (Л. Костенко); *...таку подію Віктор навряд чи пропустить* (О. Гончар); *Гриць теж ніби повернув у бік села...* (В. А. Шевчук); *...Охріме Сазоновичу, <...> для твоїх співаночок навряд чи знайдеться час* (Г. Тютюнник).

Один із модусних виявів називного та кличного відмінків репрезентують висловлення, які мають значення непрямого відтворення висловлень інших осіб, містить узагальнену або конкретну вказівку на іншого автора чи джерело повідомлення. Структури зазначеного різновиду пов'язують із переповідною модальністю. Її формальна експлікація пов'язана зі службовими слова-морфемами на зразок *буцім(то), наче, немов, неначе, ніби, нібито, мов* та модальними синтаксемами (*кажуть, мовляв, як мовиться, як мовлять, по-моєму, на мою думку*): *Люди різне кажуть... Нібито Кочубей і старий Чуйкевич уже й гетьмана просили, щоб їм дітей повинчати дозволив* (Б. Лепкий); *Кажуть, бурхлива була тая рада. Ніби цар гетьмана обидив...* (Б. Лепкий); *А небіж, кажуть, прилітав з Нью-Йорка...* (В. Лазарук); *І хоч молодиця з лиця, як мовлять, не вельми, відразу збивала з пантелику масною, широкою до вух посмішкою* (Й. Струцюк); *Як мовиться, синиця в жмені літша од журавля, що в небі...* (В. А. Шевчук); *Кажуть, Семене, у тебе гарні дочки* (Ю. Мушкетик).

Модусне значення синтаксичних одиниць із грамемами називного й кличного доповнюють висловлення, що декларують упевненість мовця в правдивості, достовірності повідомлюваної інформації. Указану семантику увиразнюють компоненти на зразок *безперечно, безумовно, дійсно, звичайно, звісно, зрозуміло, справді, без сумніву, певна річ*, наприклад: *...в анналах зачіплянської історії крилаті Шпачишині вислови, безперечно, залишаться* (О. Гончар); *– Справді, Ніно, ти дуже гарна, – сказала Оксана* (Й. Струцюк).

В українській мові називний і кличний відмінки входять до структурної схеми висловлень, пов'язаних із модальним значенням логічності. Засобами експлікації цієї семантики виступають мовні одиниці *виявляється, головне, загалом, зокрема, зрештою, наприклад, насамкінець, отже, а отже, по-перше, по-друге, до речі, крім того, між іншим, з одного боку, з іншого боку*, що вказують на логічну організацію висловлення, висновок, зумовлений змістом попередніх думок, порядок їхнього викладу й послідовність, наприклад: *...зрештою, те зілля – добрі ліки...* (І. Чернецький); *Наприклад, рецептори ока перетворюють світлову енергію на нервовий імпульс...* (М. Шабатура); *Отже, Іване, мусиш грати* (Й. Струцюк).

Одним із різновидів функційного вияву називного й кличного відмінків виступають висловленнями з виразною емоційно-оцінною модальною модифікацією. Мовленнєве маркування цих синтаксичних одиниць пов'язане з компонентами *на біду, нівроку, на диво, на лихо, на радість, на сором, на щастя, як на гріх, як на зло, чого доброго й под.*, які репрезентують оцінку повідомлюваного факту щодо загальних категорій щастя, нещастя, біди та ін. й уможливають емоційний вплив на співрозмовника, наприклад: *Водій виявився*

мовчазним, дякувати Богу... (Й. Струцюк); *На щастя, берег тут був пологий, вода мілка, спокійна* (В. А. Шевчук); *Так, чого доброго, княже, ти і мене назвеш вивідачем, бо ж я давно дружу з князем Святославом* (В. Малик).

Суб'єктивну інтерпретацію певних диктумних подій реалізують висловлення, що маркують ілокутивну модальність. У розглянутих синтаксичних одиницях із грамами називного та кличного засвідчені компоненти на зразок *бач, бачте, вірите, знаєш, знаєте, погодьтесь, припустімо, скажемо, відверто кажучи*, що слугують для реалізації комунікативно-прагматичних намірів мовця активізувати увагу слухача, зацікавити його інформацією, ненав'язливо скоригувати бачення ситуації. Наприклад: *А люди, бачиш, по-різному гурорять* (Й. Струцюк); *Знаєш, брате, гірко мені чути від тебе такі слова* (П. Загребельний).

Модусну семантику висловлень із називним і кличним відмінками можна простежити на прикладі синтаксичних одиниць з узагальненим значенням потенційності, яке увиразнюють складені дієслівні присудки з допоміжними модальними модифікаторами *могти, намагатися, здатний, спроможний, схильний* і т. д. Такі конструкції реалізують спроможність, здатність когось чи чогось до певної дії. Наприклад: *Зараз Іван може розповісти про все, тільки не про той випадок* (Й. Струцюк); *Він не вірив, що людська рука здатна творити такі речі* (П. Загребельний); *...лише слов'яни спроможні в одну ніч переправити через Саву і воїв його, і їхніх коней* (Д. Міщенко); *...а вдень, коли сонце нещадно пече, вони мають змогу вже захопитися в холодочку...* (Й. Струцюк); *Можеш вірити мені, хане!* (В. Малик); *З цієї хвилини, Самуїле, ти вільний і можеш їхати на всі чотири сторони!* (В. Малик).

У сучасній українській мові грами називного та кличного засвідчені в межах висловлень, що реалізують модальне значення необхідності. Роль модальних модифікаторів виконують допоміжні дієслівні чи прикметникові елементи на зразок *мусити, зобов'язаний, змушений, повинен*: *Моє покоління багато чого мусить зробити для цієї країни* («День»); *Бо ми радіти зобов'язані до смерті* (В. Стус); *Князь повинен дотримуватися всіх старих і нових угод...* (П. Загребельний); *Школи повинні бути готові до нового навчального року...* («Голос України»); *Пане полковнику, <...> ти мусиш сповнитися його волю* (Ю. Мушкетик); *Дочко моя, <...> ти повинна знати, що твій творець сказав...* (П. Загребельний).

Отже, дослідження диктумно-модусних відношень синтаксичних одиниць із називним і кличним відмінками дає змогу комплексно й усебічно схарактеризувати вказані грами. Низка їхніх конститутивних семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних і комунікативних параметрів, що відбивають об'єктивний зміст, тобто маркують диктумний рівень, уможлиблює визначення ранговості та місця розглянутих відмінкових форм в загальній системі граматичного ладу української мови. Зазначені кваліфікаційні ознаки слугують основою для потрактування називного як центрального відмінка іменника, а кличного – як периферійного. Виразний акцент на завданнях мовленнєвого акту та суб'єктивному змісті синтаксичних одиниць слугує підґрунтям для опису грамам називного та кличного на тлі модусних відношень. У такому разі вказані відмінкові форми виявляють деяку спільність, функціонуючи у висловленнях, що маркують питання; спонукання співрозмовника до виконання наказів; бажані для мовця дії, процеси чи стани, реалізація яких пов'язана із самим мовцем; неможливість певної дії, процесу чи явища через наявність відомої або невідомої умови; стверджувальну чи заперечну з погляду мовця інформацію про події; ймовірний вияв предметів, явищ, дій, процесів, станів об'єктивного світу; непряме відтворення висловлень інших осіб; упевненість мовця в правдивості, достовірності повідомлюваної інформації; логічність; емоційно-оцінне значення висловлених думок; комунікативно-прагматичні наміри мовця активізувати увагу слухача (ілокутивна модальність); спроможність, здатність когось чи чогось до певної дії (значення потенційності); необхідність виконання дій.

Різноаспектне диктумно-модусне дослідження грамам називного й кличного розширює уявлення про їхню природу й закладає надійне підґрунтя для вивчення тенденцій розвитку української відмінкової системи з огляду на реальний стан мови та її національно-культурні виміри. У перспективі аналізу українських відмінків доцільним буде докладний опис інших грамам розглянутої категорійної величини на тлі диктумно-модусних відношень.

Література

- Арутюнова 2003: Арутюнова, Н. Д. Предложение и его смысл : логико-семантические проблемы [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 383 с.
- Баллі 1955: Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
- Вихованець 1987: Вихованець, І. Р. Система відмінків української мови : монографія [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.
- Вихованець 1988: Вихованець, І. Р. Семантико-синтаксична класифікація відмінків української мови [Текст] / І. Р. Вихованець // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 44-51.
- Вихованець 1993: Вихованець, І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник [Текст] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
- Вихованець 1998: Вихованець, І. Р. Морфологічні і семантичні відмінки [Текст] / І. Р. Вихованець // Функціонально-когнітивні вияви граматичних структур : [зб. наук. праць]. – К. : [б. в.], 1998. – С. 13-17.

Вихованець 2001: Вихованець, І. Р. Українська відмінкова система у функціонально-категорійному вимірі (Спроба перекласифікації відмінків) [Текст] / І. Р. Вихованець // Наукові записки Кіровоградського педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія : Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград : [б. в.], 2001. – Вип. 31. – С. 13-16.

Вихованець 2004: Вихованець, І. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови [Текст] / І. Вихованець, К. Городенська ; [за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця]. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 398, [2] с.

Загнітко 1992: Загнітко, А. П. Взаємодія іменних і дієслівних категорій [Текст] / А. П. Загнітко // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 19-29.

Загнітко 1996: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Морфологія : монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 435, [1] с.

Загнітко 2001: Загнітко, А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис : монографія [Текст] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – 662 с.

Костусяк 2012: Костусяк, Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія [Текст] / Н. М. Костусяк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 452 с.

Костусяк 2013: Костусяк, Н. М. Морфологічні та семантичні відмінки сучасної української літературної мови [Текст] / Н. М. Костусяк // Українська мова. – 2013. – № 4 (48). – С. 45-57.

Кучеренко 2003: Кучеренко, І. К. Теоретичні питання граматики української мови : морфологія [Текст] / І. К. Кучеренко. – Вінниця : Поділля, 2000, 2003. – 464 с.

Ніка 2012: Ніка, О. Теорія модуса в сучасній лінгвістиці [Текст] / Оксана Ніка // Українська мова. – 2011. – № 2. – С. 19-29.

Плющ 1978: Плющ, М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення : навч. посібник [Текст] / М. Я. Плющ. – К. : Київ. пед. ін-т, 1978. – 107 с.

Потебня 1958: Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике : в 4 т. [Текст] / А. А. Потебня. – М. : Учпедгиз, 1958. – Т. 1-2. – 536 с.

Шинкарук 2003: Шинкарук, В. Д. Модус і диктум у структурі речення [Текст] : автореф. дис. ... докт. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / В. Д. Шинкарук. – К., 2003. – 36 с.

В статтє определены классификационные основы изучения диктума и модуса в современном языкознании; выяснены дифференциальные признаки именительного и звательного падежей как средств экспликации диктумного значения предложения, очерчена система их ядерной специализации; указывается на иерархические отношения рассматриваемых падежных форм, в частности обоснована центральность граммемы именительного и периферийность звательного; на основе современных функциональных теорий, направленных на рассмотрение синтаксических единиц в связи с коммуникативным процессом и на субъективный фактор, характеризуются модусные параметры именительного и звательного падежей.

Ключевые слова: диктум, модус, именительный падеж, звательный падеж, формально-синтаксические связи, семантико-синтаксические отношения, подлежащее, субъект, тема, рема.

In the article classification principles of study dictates and mode in modern linguistic are defined; differential features of the nominative and vocative cases as a means of explicating dictates meaning of sentences are founded, system of their nuclear specialization is outlined; the hierarchical relationships of the analyzed case forms are indicated on, including centrality of nominative grammemes and vocative peripheralism is justified; moduses parameters of nominative and vocative cases, based on the function of modern theories aimed to the syntactic units due to communication processes and subjective factors are characterized.

Keywords: dictate, mode, nominative, vocative, formal and syntactic relations, semantic and syntactic relation, subject, theme, rheme.

Надійшла до редакції 31 березня 2014 року.

Олена Кульбабська

УДК 811.161.2'367.332.7

ПРОСТЕ УСКЛАДНЕНЕ РЕЧЕННЯ В КОНТЕКСТІ ЛІНГВІСТИЧНОГО ЗНАННЯ

У статті з'ясовано граматичний статус простих ускладнених речень у синтаксисі сучасної української мови. Узагальнюючи основні погляди на проблему синтаксичного ускладнення, автор окреслює об'єктивні критерії для детермінації простих ускладнених (неелементарних) реченнєвих побудов і дефініції простих (елементарних) і складних речень.

Ключові слова: вторинна предикація, глибинна і поверхнева структури речення, первинна структура предикації речення, синтаксичне ускладнення.